

До 80-річчя від дня народження

**ПРОФЕСОР С. В. КЛИМЕНКО —
ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЕКЦІОНЕР ПЛОДОВИХ РОСЛИН**

В. А. КУНАХ

Інститут молекулярної біології і генетики
НАН України
Україна, 03143, м. Київ,
вул. Академіка Заболотного, 150
e-mail: kunakh@imbg.org.ua

Висвітлено основні віхи життєвого шляху і найголовніші наукові здобутки та досягнення у селекційній і науково-педагогічній роботі члена Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова Світлани Валентинівни Клименко — видатного українського селекціонера, доктора біологічних наук, професора, головного наукового співробітника, завідувачки відділу акліматизації плодівих рослин Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України, автора 45 сортів плодівих рослин, понад 400 наукових праць, присвячених теоретичним і практичним питанням інтродукції, адаптації, аналітичної і синтетичної селекції, технології культивування малопоширених плодівих рослин, серед яких кизил справжній і айва звичайна, а також хурма, бузина, азиміна, шефердія, горобина, нові види родини кизиліві. Автор створила і створює колекції, досліджує біолого-екологічні особливості, репродуктивну здатність, оцінює біохімічні властивості, опрацьовує методи насінневого і вегетативного розмноження плодівих рослин тощо.

Ключові слова. С. В. Клименко, історія науки, селекція плодівих рослин, інтродукція рослин.

12 жовтня 1937 р. у с. Благодарне (Ставропольський край, Росія) народилася Світлана Валентинівна Клименко (Шайдарова) — майбутній доктор біологічних наук, професор, видатний селекціонер плодівих культур, ботанік, інтродуктор, лауреат премій НАН України імені Л. П. Симиренка (1987 р.) та імені В. Я. Юр'єва (2002 р.), премії імені М. М. Гришка НБС НАН України (2008 р.).

Незабаром родина переїхала в Україну, на Дніпропетровщину. З приходом Другої світової війни родина евакуювалася до Воронежської області, у с. Радченське. Тут Світлана пережила тяжке воєнне дитинство, працювала на городі і поралася біля кіз, завдяки яким родина вижила у ті страшні роки. Природа, що оточувала Світлану в дитинстві, була ще незайманою, багатою, навколо — річка, ліс, пасовища з величезним розмаїттям трав і квітів. Все це дуже цікавило допитливу дівчинку, яка до школи пішла у неповні 6 років, услід за старшою сестрою, і вчилася з превеликим задоволенням.

У 1948 р. родина повернулася до України, де Світлана закінчила 7 класів середньої школи, а потім — Верхньодніпровський сільськогосподарський технікум (з відзнакою).

У 17 років Світлана — вже агроном МТС колгоспу ім. Чкалова у Новобузькому районі Миколаївської області. Як згадує Світлана Валентинівна, у її розпорядженні тоді було 12 тис. га угідь колгоспу, кінь Руслан з бедаркою і безліч виробничих питань, які треба було вирішувати. Молодий агроном упоралася, і того далекого 1955 р. колгосп отримав небувало високий урожай зернових.

Яка це була радість! Того ж року керівництво МТС направило Світлану на навчання до Уманського сільськогосподарського інституту, а в кінці року, підвівши підсумки роботи колгоспу, прислало грошову премію за досягнуті успіхи.

Навчання в інституті було для неї цікавим і дуже плідним, тут була багата учбова база, прекрасний викладацький склад видатних вчених. Училася Світлана відмінно, брала участь у студентських наукових конференціях, виявляючи допитливість і прагнення дізнатися більше. Вистачало часу і на художню самодіяльність: співала, танцювала. Закінчивши навчання з червоним дипломом, одержала рекомендацію до аспірантури.

З квітня 1960 р. і до нині, вже 60 років, С. В. Клименко працює в Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка НАН України (НБС). Саме у 1960 р. у Ботанічному саду (тоді — Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР) був організований відділ генетики під керівництвом видатного вченого, члена-кореспондента АН УРСР, лауреата Ленінської премії, професора В. П. Зосимовича. Знаний у галузі генетики і селекції цукрового буряка вчений залучив до вивчення і об'єкти Ботанічного саду, поставивши за мету одержання нових декоративних форм методом експериментальної поліплоїдії. Саме тут і розпочала свою наукову роботу Світлана. Робота у відділі генетики була надзвичайно плідною і корисною: виконуючи кандидатську роботу, вона вперше дослідила в умовах Лісостепу України морфогенез генеративних бруньок айви довгастої, виявивши кореляцію між ступенем розвитку генеративних бруньок і зимостійкістю.

У 1963 р. відділ генетики було переведено до Інституту ботаніки АН УРСР, згодом, у 1967 р. на основі відділу був організований Сектор генетики АН УРСР, який кінець-кінцем було реорганізовано в Інститут молекулярної біології і генетики НАН України. Та Світланина любов до плодівих рослин переважила, кваліфікація за дипломом у С. В. Клименко була агроном-плодоовочівник, і вона залишилася у Ботсаду у відділі акліматизації плодівих рослин, досліджуючи мало розповсюджені плодіві рослини.

Кандидатську дисертацію, захищену С. В. Клименко у 1970 р., виконано в Акліматизаційному саду ім. М. Ф. Кащенко (на той час — філіал Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР). У 1960 р., коли С. В. Клименко почала роботу із селекції айви, в Акліматизаційному саду було 12 маточних рослин різних форм айви, відібраних академіком Миколою Феофановичем Кащенком та близько 600 сіянців третього покоління. У подальшому вона відібрала нові форми із сіянців наступних поколінь, а також

шляхом гібридизації створила нові форми, які стали вихідним матеріалом разом із формами М. Ф. Кащенко для подальшого створення високоякісних сортів айви довгастої. Одному з кращих сортів (№ 18 Кащенко) присвоєно ім'я Миколи Феофановича.

Невелика колекція кизилу Акліматизаційного саду ім. М. Ф. Кащенко у 1960-х рр. стала основою для подальшої, майже 50-річної, роботи зі створення Світланою Валентинівною багатьох сортів кизилу, вперше занесених до Державного реєстру сортів рослин України.

Експедиційні обстеження дикорослого і культурного кизилу дали можливість С. В. Клименко уточнити межі ареалів, дослідити поліморфізм форм і відібрати серед них найбільш перспективні. Вона описала понад 350 форм, а близько 100 з них відібрала і розмножила. Показала, що різноманіття форм кизилу в культурі завдячує спонтанній (народній) селекції. Найбільш цінні форми вона знайшла в Криму і в Київській області, що, на її думку, свідчить про стародавню культуру кизилу у цих регіонах і можливість утворення місцевої популяції на півночі України.

Професор С. В. Клименко стверджує, що стародавня культура кизилу у Києві, започаткована тут у X–XI столітті, бере свій початок не з півдня. Відомий український ботанік Ю. Д. Клепов знаходив у 1940-х рр. ізольовані місцезнаходження кизилу у Прибережжі і по Дніпру і, зокрема, «кизиліві пагорби» біля Чигирина. Ці локалітети кизилу збереглися і до тепер, зокрема, у селі Деренківець Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, всього за 150 км від Києва. Думку про існування природних і давніх лісів за участі кизилу у цьому регіоні висловлено в роботах багатьох дослідників, вони вважають, що *Cornus mas* поряд з іншими третинними елементами цих лісів є реліктом пізнього пліоцену, тобто видом, що пережив похолодання у четвертинному періоді *in situ*.

Саме тому професор Клименко говорить про можливість виникнення місцевої популяції кизилу на півночі України. Велика кількість культурних форм кизилу в цьому регіоні свідчить про те, що в період Київської Русі його було введено в культуру з місцевих лісів. Велику роль у цьому відіграли монастирі, особливо Видубецький, Києво-Печерський, Межигірський, що розміщувалися поблизу Києва на відомому дніпровському шляху «з варяг у греки».

Окультурювання кизилу за межами його природного зростання мало велике значення, як і для інших плодівих рослин. Воно ґрунтується на індивідуальній мінливості рослин. З великого різ-

номаніття зібраних екземплярів завжди можна відібрати окремі з них з плодами кращої якості.

Прихильність, любов і відданість кизилу (дерену) — рослині дивній, лікарській і корисній у С. В. Клименко незмінна. «З чим можна порівняти його у весняному — жовтому і осінньому вбранні, коли рослини, як ялинки обсіпані червоними, рожевими і жовтими плодами?» — питає Світлана Валентинівна. А якщо врахувати, що генетично у кизилу закладене щорічне рясне плодоношення, стійкість до шкідників та хвороб, його культивування нескладне і рентабельне, то Світлана Валентинівна часто каже: «чудова рослина». У світлі потреб органічного землеробства, яке поширюється зараз у всьому світі (виращування рослин і одержання плодів без застосування пестицидів і інсектицидів, без мінеральних добрив), цій рослині справді немає ціни.

Світлана Валентинівна радіє за дерен разом з тими садівниками і фермерами, котрі оцінили його і одержують хороші врожаї протягом багатьох років. Таким прикладом є кизилі сади Сергія Ольшанського на площі 16 га у Токмацькому районі Запорізької області, у Фіторадгоспі «Радуга» (директор Сергій Кутько) Сімферопольського району у Криму на площі 10 га, Олександра Машталера у Хмельницькій області, закладений 15-ма сортами селекції С. В. Клименко 20 років тому. Телебачення показало рясне плодоношення кизилу у його саду. Понад 30 років родить кизилі сад на Немирівській сортодослідній станції, де зібрано майже весь сортимент кизилу НБС. Функціонують і інші фермерські і приватні кизилі сади в Україні. Відроджується культура кизилу — дерева стародавності, дерева майбутнього.

Багато уваги і праці приділила Світлана Валентинівна і хеномелесу японському. Основою для створення нею сортів цієї нової плодової культури теж була колекція Акліматизаційного саду. До Реєстру сортів рослин України внесено чотири сорти хеномелесу селекції С. В. Клименко і її учня О. М. Недвиги.

У 1970–1975 рр. С. В. Клименко завідувала Акліматизаційним садом — багатющою селекційною базою плодових рослин, виконуючи наукову і велику адміністративно-організаційну роботу. Сад, створений у 1914 р. академіком М. Ф. Кащенком, був центром інтродукції південних і нових плодових культур, мав великі колекції трав'янистих (в тому числі лікарських) і деревних рослин, крім того був чудовою оазою у центрі Києва, на Лук'янівці. На жаль багату зелену скарбницю з величезними колекційними і селекційними фондами різних екзотичних рослин у 1975 р. ліквідовано. Територію Акліматизаційного саду (близько 5 га) було відведено під будівництво

Вищої партійної школи ЦК КПУ і Академія наук УРСР була змушена у дуже стислі строки звільнити площу під забудову.

Завдяки зусиллям адміністрації Ботанічного саду, директором якого був у ті часи Андрій Михайлович Гродзінський, колекції Акліматизаційного саду (близько 6 тис. рослин) було перенесено у відділ акліматизації плодових рослин. Оцінюючи роботу Світлани Валентинівни у цей надзвичайно важкий період, А. М. Гродзінський писав у службовій записці: «Виросли кадри, зокрема Клименко, яким не страшні вогонь, вода і мідні труби, здатні до самостійної творчої роботи».

Продовжуючи селекційну роботу, С. В. Клименко створила нові сорти кизилу, айви, хеномелеса. Основними методами її роботи є аналітична та синтетична селекція, метод використання соматичних мутацій. З часом у дослідження були залучені нові види цінних плодових рослин: хурма, бузина, азиміна, шефердія, горобина, нові види багатой родини кизиліових. Під її керівництвом і за її безпосередньої участі продовжують підтримуватись і створюватись колекції плодових рослин, досліджуються біолого-екологічні особливості, репродуктивна здатність, оцінюються біохімічні властивості, опрацьовуються методи насінного і вегетативного розмноження.

У 1993 р. Світлана Валентинівна стала доктором біологічних наук, у 2003 р. отримала вчене звання професора із спеціальності «ботаніка». Тема її докторської дисертації «Биологические основы культуры кизила настоящего (*Cornus mas* L.) и айвы обыкновенной (*Cydonia oblonga* Mill.) в Украине».

Роботи С. В. Клименко з айвою довгастою — це реалізація ідей академіка М. Ф. Кащенка про можливість її культури на півночі України. На початку ХХ ст. він включив айву в число найцінніших об'єктів інтродукції. Докторська дисертація С. В. Клименко — це перше монографічне узагальнення відомостей з культивування кизилу в Україні і айви довгастої на півночі України.

У дисертації представлено багаторічні дослідження з біології і екології видів в умовах Лісостепу і Полісся України, обґрунтовано концептуальні положення про культуру кизилу і розширення культигенного ареалу айви. Було досліджено ритми росту і розвитку, особливості запилення, репродуктивну здатність, зимостійкість, морфологію ендокарпу і насінини кизилу, насінну і вегетативну репродукцію кизилу в природі і культурі, морфогенез генеративних органів айви у зв'язку з зимостійкістю. Встановлено, що низький ступінь диференціації квіткових бруньок айви в осінньо-зимовий період є одним із факторів її достатньої високої зимостійкості на півночі України. Дослі-

дженнями С. В. Клименко встановлено, що достатньо хороша здатність до адаптації, пластичність айви забезпечує її високу репродуктивну здатність в умовах півночі України.

Професор С. В. Клименко обгрунтовано вважає, що обидві названі культури (кизил і айва) вирощуються в Україні недостатньо, основні насадження айви зосереджено на півдні країни, промислових насаджень кизилу дуже мало. Пояснюється це недостатньою вивченістю біології кизилу в культурі в Україні і айви — у північних її регіонах. Дослідивши біоекологічні особливості цих видів, професор С. В. Клименко розкрила їх потенційні можливості в нових ґрунтово-кліматичних умовах і розробила комплекс агротехнічних заходів для створення промислових насаджень. У Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка НАН України наразі зібрано генофонд культурних форм і сортів айви і кизилу, створено колекційні насадження. Зібраний генофонд має великі потенційні можливості для забезпечення селекції вихідним матеріалом із різноманітними ознаками.

Нині професор Світлана Валентинівна Клименко — відомий в Україні і за її межами вчений — інтродуктор, селекціонер нетрадиційних плодкових рослин. Результати її досліджень висвітлено у доповідях на міжнародних конференціях, симпозиумах, з'їздах в Україні, Росії, США, Польщі, Австрії, Болгарії, Вірменії, Словаччині, Німеччині тощо. Вона — автор 45 сортів, понад 400 наукових робіт, у тому числі 10 монографій, присвячених теоретичним і практичним питанням інтродукції, адаптації, аналітичної і синтетичної селекції, технології культивування. Завдяки її роботам в Україні набула поширення культура кизилу, айви, закладено фермерські сади в Київській, Закарпатській, Черкаській, Миколаївській, Одеській, Кіровоградській, Хмельницькій, Полтавській, Житомирській областях, в Криму. Вона веде активну міжнародну наукову діяльність, є керівником спільних наукових проєктів з установами Австрії, Словаччини, Польщі, Білорусі тощо.

Наразі професор С. В. Клименко — голова спеціалізованої ради Д 26.215.01 Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка Національної академії наук України із спеціальності «ботаніка» та член спеціалізованої ради Д 27.375.01 Інституту садівництва Національної академії аграрних наук із спеціальності «плодівництво», член експертної комісії Державної служби з охорони прав на сорти рослин Мінагрополітики України, член бюро Ради ботанічних садів України. Протягом 1980–1988 рр. була вченим секретарем спеціалізованої ради із захисту дисертацій в НБС, у 1988–

2003 рр. — ученим секретарем Ради ботанічних садів України. У 2000-х роках працювала експертом ВАК України.

Світлана Валентинівна дуже уважний та вимогливий вчитель, під її керівництвом захищено 11 кандидатських і 2 докторських дисертацій. А скільком здобувачам наукових ступенів вона допомогла своїми мудрими порадами! Незважаючи на зайнятість, С. В. Клименко знаходить час і для студентів.

Коло її наукових інтересів надзвичайно широке. Крім ботаніки, інтродукції рослин, селекційної роботи, С. В. Клименко займається й історією науки. Зокрема, багато ґрунтовних публікацій вона присвятила академікові Миколі Феофановичу Кащенку і створеному ним Акліматизаційному саду.

Професор С. В. Клименко має низку нагород і відзнак. Зокрема, за створення нових сортів айви та кизилу вона нагороджена двома срібними і бронзовою медалями ВДНГ СРСР, а також відзнаками ВДНГ УРСР, дипломом V Міжнародної виставки садівництва у Штутгарті (Німеччина). Має медалі «За доблестний труд» (1970 р.), «20 років Незалежності України» (2012 р.), медалі Словацького аграрного університету «За активне співробітництво у розвитку наукових досліджень і освіти» (2013, 2015), нагороду Міжнародної Академії рейтингових технологій і соціології «Золота Фортуна» (2012), відзнаку Національної Академії наук України «За підготовку наукової зміни» (2012), премії Академії наук України імені Л. П. Симиренка (1987), імені В. Я. Юр'єва (1993), премію імені М. М. Гришка НБС України (2008) та ін.

Вирізняючись надзвичайною працездатністю, Світлана Валентинівна продовжує свою плідну творчу роботу в Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка НАН України. Її девізом є слова білоруського дослідника Г. П. Рилова: «Сорт по описанню нікому не воспроизвести. Вывести же новый может лишь тот, кто сумеет прикоснуться к трепетному источнику природы, откуда берет свое начало все разнообразие жизни».

Судячи з невичерпної енергії, величезної працездатності, завидної жвавості і жадоби знань ювіляра, біологічна і аграрна науки ще поповнюватимуться її новими здобутками, а нинішні й нові учні професора С. В. Клименко радуватимуть її новими досягненнями. Маю надію, що й громадська робота, передусім як члена Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова і надалі буде такою ж активною і плідною, як і дотепер.

З роси й води Вам, шановна пані Світлано!